

СИСТЕМА ПОХОВАЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ В КОНТЕКСТІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧЕХІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (за матеріалами етнографічних досліджень Запорізької області)

Марина Курінна

УДК 393(477.64=162.3)

Статтю присвячено поховальній обрядовості нащадків чеських переселенців, які проживають у Мелітопольському районі Запорізької області. Поряд із традиційними елементами, що визначають етнічну ідентичність чехів, виділено групу звичаїв та обрядів, які з'явилися в результаті міжетнічних взаємовпливів. Репрезентовано поховальний обрядовий фольклор, розподілений згідно з віковими, статевими та тематичними характеристиками.

Ключові слова: поховальна обрядовість, поховальний фольклор, чеські переселенці, міжетнічні взаємовпливи, Мелітопольський район.

The article deals with the exequies of the Czech immigrants' progeny which lives in the Melitopol District. Besides the Czech traditional ethnic elements that define their ethnical identity, the author marks out a group of the customs and practices which has emerged as a result of interethnic mutual influences. Also there is a presentation of funeral folklore allocated according to the age, gender and subject features.

Keywords: exequies, funeral folklore, Czech immigrants, interethnic mutual influences, Melitopol District.

Протягом останніх десятиліть в Україні (як і в решті країн з поліетнічним складом населення) багато уваги приділяється дослідженню проблем, пов'язаних з етнічною ідентичністю, розвитком самосвідомості, збереженням і розвитком культур національних меншин та етнічних груп.

В українській науці питанням ідентичності (зокрема регіональної) займаються дослідники з різних сфер її гуманітарного напрямку: культурологи, політологи та соціологи (Г. Агаркова, З. Антонюк, Т. Єрескова, В. Кулик, Т. Саніна, В. Ткаченко та ін.)¹, етнологи та фольклористи (Г. Бондаренко, Л. Вахніна, С. Грица, Г. Кожоляно, Л. Мушкетик, М. Сополіга та ін.)². У межах тематики цієї статті цінний науковий аналіз різноманітних аспектів етнічної ідентичності чехів Півдня України було зроблено в працях відомих учених В. Борисенко та В. Наулка³, краєзнавців С. Воловника, В. Заславського, В. Кієвляніна, В. Мохова, В. Тимофєєва та ін.⁴

Мета цієї наукової розвідки — вивчення поховального комплексу обрядів чехів Мелітопольщини як системи збереження їх етнічної ідентичності. В основі дослідження — власний польовий матеріал автора, записаний протя-

гом 2000—2011 років від нащадків чеських переселенців, які проживають у с. Новгородківка Мелітопольського р-ну Запорізької обл. (у тому числі декілька рукописних пісенників 30—70-х рр. ХХ ст.). Вік опитаних інформаторів дозволяє встановити хронологічні межі дослідження, що охоплюють період із 70-х років ХХ ст. до початку ХХІ ст.

На території Перекопського повіту Таврійської губернії богемські чехи з'явилися в 1864 році. Ними було засновано чотири переселенські колонії (Богемка, Табор, Царевич, Олександрівка), проте, оскільки земля виявилася непридатною для землеробства, частина емігрантів отримала дозвіл на нове місце переселення в Мелітопольський повіт Таврійської губернії, де в 1869 році була організована нова чеська колонія — Чехоград (сучасна назва — с. Новгородківка Мелітопольського р-ну Запорізької обл.). Протягом наступних десятиліть спостерігався значний соціально-економічний та культурний розвиток чеських селянських господарств на Мелітопольщині. Однак історичні події, що стали наслідком жовтневого перевороту 1917 року (громадянська війна, розкуркулення, виселення, примусова трудова повинність тощо), зруй-

нували систему економічного й культурного життя чехів. Радянська індустріалізація сприяла їх активному розселенню в межах Запорізької області й водночас спричиняла занепад етнокультурного розвитку. Відродження самобутньої чеської культури почалося з проголошенням незалежності України в 1991 році, коли було зареєстровано два чеські національні культурно-просвітні товариства: у м. Мелітополі («Богемія») та с. Новгородківка Мелітопольського р-ну Запорізької обл. («Чехоград»); у 1999 році чеський культурний осередок виник у м. Запоріжжі («Богемія») ⁵.

Поховальний комплекс звичаїв та обрядів чеських жителів Мелітопольщини можна умовно поділити на три періоди: передпоховальний, власне поховальний та поминальний.

До передпоховального періоду належав звичай після встановлення факту смерті тричі обносити навколо померлої людини *грѳмнічку* (свічку, освячену на свято *Грѳмніце*), за кожним разом читаючи молитву «Отче наш...». Після цього ритуалу покійного обмивали (родичі або чужі люди, з якими померлий міг домовитися ще за життя), одягали в чистий, по можливості новий, одяг, перекладали до труни, до рук вкладали чотки (*розарій*). Дзеркала в будинку обов'язково закривали тканиною.

До 90-х років ХХ ст. труни (*трѳгле*) виготовляли в місцевій столярній майстерні. Зовні їх огортали чорним або темно-синім ситцем (усередині — білим), по краях прикріплювали фабричне мереживо. Подушку виготовляли з білого ситцю, наповнювали столярною стружкою. На жаль, виходить із сучасного побутування традиційний місцевий спосіб прикрашання труни: за допомогою трафарету з блискучого паперу вирізали янголів, сонце та хрест, що їх приклеювали до зовнішніх боків труни та її кришки (*віка*). Окрім чоток, у труну клали невеликі паперові іконки й деякі особисті речі покійного (окуляри, палку для ходіння, кашкет тощо). Одяг і решту особистих речей роздавали родичам або односельцям, дуже старий одяг спалювали. Неодружених хлопців або незаміжніх дівчат одягали у весіль-

не вбрання, до якого чіпляли весільну квітку (*кімічку*), дівчині одягали фату на знак її зустрічі з небесним нареченим — Ісусом Христом, прикрашали квіткою аспарагуса (місцева назва — *невьєстічка*).

Небіжчик, як правило, у першу ніч перебував у будинку, де біля нього по черзі сиділи найближчі родичі й запрошена літня жінка, яка читала псалми та молитви. Для кращого збереження тіла покійника створювали спеціальні умови: під труною розміщували півлітрові банки з густим розчином марганцівки або вапна; між губами померлого ставили лезо або швацькі голки; металеве коло з пічки клали на живіт, на нього — 300–500 г солі в полотняному мішечку.

Власне поховальна частина обряду починалася вранці, коли труну з покійним виносили з будинку надвір. До початку 2000-х років у с. Новгородківка ще писали спеціальні тексти чеською мовою, що їх зачитували при останньому прощанні з небіжчиком. У них зазвичай мовилося про життя покійного, про те, які труднощі він переніс, що доброго залишив після себе тощо. Говорити про померлого погане вважалося недопустимим. Традиційним для сучасних жителів с. Новгородківка й до сьогодні залишається звичай, коли перед виносом труни на цвинтар найближчі родичі покійного просять від його імені пробачення в усіх присутніх.

Ідучи до кладовища, дотримувалися певної послідовності: несли хрест, вінки, кришку від труни, домовину з небіжчиком везли, як правило, на вантажівці, за нею ішли родичі, односельці. На віко клали невеликий віночок та розп'яття. Перед входом на кладовище труну перекладали на плечі шістьох чоловіків. Якщо був дитячий похорон, то домовину несли четверо жінок (або підлітків) на рушниках (після похорону їх різали на частини та роздавали). Коли в селищі 1999 року було збудовано католицький костюл, померлих почали завозити в храм, де їх відспівував священик.

Поховальна камера мала спеціальну форму: центральне поховання розташовувалося в

бічній частині основної ями. Надалі в ході підзахоронювання до нього додавали ще декілька впускних поховань, утворюючи таким чином родинну могилу для членів кількох поколінь. Могилу робили у формі пагорба, у ногах померлого ставили хрест, який згодом міняли на мармурову плиту з фотографіями та написами чеською або російською мовами (ім'я, прізвище, рік народження та смерті померлого, а також кілька поетичних фраз релігійного змісту чи філософського характеру). Навколо могили ставили металеву огорожу.

Із цвинтаря всіх присутніх запрошували в місцеву столову на поминальний обід (поминальна частина поховального обряду). Останній мав чітко визначений набір страв, який ніколи не змінювався: юшка з курки; солодкий рис (раніше — пшениця) з родзинками, яблуками або черешнями, до нього — тушкована курятина з пропареними сухофруктами, топленим маслом та цукром; варена картопля з тушкованим м'ясом (яловичина або свинина). На поминальний обід збиралися і в річницю смерті, серед його учасників — родичі та найближчі знайомі⁶. Нині в окремих родин, які виникли внаслідок змішаних шлюбів, інколи поминають померлих, згідно з православною традицією, на 9-й і 40-й день.

Невід'ємною складовою поховального обряду чехів Моравії були поховальні пісні. За віковими та статевими характеристиками виділяють пісні, що адресувалися немовлятам; дітям шкільного віку; дорослій молоді (неодруженим); одруженим чоловікам і жінкам. Їх виконували біля труни в домі померлого; після виносу труни з будинку надвір; на цвинтарі; на поминках у день поховання; на поминках у день річниці після поховання. За тематикою пісні поділяють на чотири великі групи: загробний світ та його мешканці; тлінність земних цінностей і неминучість людського кінця; покаяння та відпущення гріхів; спільна молитва живих і мертвих.

За народними уявленнями, дістатися потойбічного світу без перешкод померлим допомагали мешканці духовного світу (ангели,

святі мученики, праведники). Тому, перебуваючи біля труни чоловіка, передусім молилися до святого Йосифа та Божої Матері, яка в пісенних текстах була найблагословенніша серед жінок, сповнена небесною любов'ю до кожної людини: «*Zdraváš Marija milosti plná, Pan Bůh s tebou / Požehnaný jest tvůj blahoslovený manžel svatý Jozef. / ...Matko boží se svatým Josefem, / proste za nej za hrišného nyní v hodinu smrti naši...*»⁷. Для жінок-покійниць просили заступництва в Божої Матері та її родительки — святої Ганни: «*Zdraváš Marija milosti plná, Pan Bůh s tebou. / Požehnaná ty jsi mezi ženami panna, / a požehnaná jest tvá blahoslovenná matka svatá Anna, / nejhodnější baba našeho Ježíše Krista. / ...Matko Boží se svatým Josefem, <...> s celím nejsvětějším Kristovem rodem, / prostě za ně za hrišnou nyní v hodinu smrti naši...*»⁸.

Самогубство в християн будь-якої конфесії завжди вважалося тяжким гріхом, якому не було прощення. І навпаки, людина, яка пройшла свій життєвий шлях у труднощах земного існування до кінця, за християнським світоглядом, заслуговувала на велику пошану. Для того, щоб підкреслити гідний християнський відхід із життя, у багатьох поховальних текстах акцентувалося, що життя покійного не обірвалося згідно з людським бажанням, а закінчилося саме тому, що були виконані головні життєві завдання, і Бог сам закликав до себе душу: «*Tenkrát již dokonal svůj cíl a věk života, / ponevadž mě Bůh povolal s toho bidného světa. / Musím vše zde zanechat, na věčnost se odebrati, / daleko, daleko jest má cesta...*»⁹.

Головна мета людського буття, за народною філософією, полягала не лише в продовженні роду й турботах про збільшення матеріальної спадщини, але й передусім у гідно пройденому життєвому шляху в любові, доброті та терпінні. Людське існування порівнювалося з подорожжю або течією, яка швидко минає, непомітно підводячи до останнього рубежу — смерті, після якої чекає нагорода або покарання: «*Ted' se končí putování vezdejšího života, / konec trapení*

*namahaní, čas vjíít ze světa. / Na věčnost mám odejít, tam trest neb odměnu vzítí...»*¹⁰.

На думку віруючих, якщо померла людина потрапляла на небеса, її перебування там ставало райською насолодою. І навпаки, коли людська душа падала в пекло, — вона була приречена на вічні страждання. Рай оспівувався в поховальних творах як блаженне місце, де не існує труднощів, турбот, жодної праці; там відсутня печаль, лише вічна радість, можливість співати, танцювати, веселитися: «...*Tam nepotekou slzi strasti, jen slzi čistých radosti, / sam hospodin Bůh nebeskou slasti poutníku zemské pohosti...*»¹¹. Іноді в поховальних текстах не тільки чітко визначався новий стан померлого — вічне буття, але й конкретно вказувалося нове місце перебування його душі на небесах — «величне небесне місце — святий Єрусалим», де, за християнськими віруваннями, перебували разом з янголами всі гідні раю душі: «*Do raje nebes povedež tě anděle, / při tvém příchodu uvítej teč tě mučedníci, / a uvedou tě veliké město svatý Jerusalem. / Chorové andělští uvítej tě teč, / a s Lazarem pak druhdy chudobným věčného poživej pokoje*»¹².

Згідно з християнським віровченням, після Другого приходу Христа під час Страшного суду не тільки душі, але й тіла всіх померлих воскреснуть, будуть судимими і залежно від вчинків отримають нагороду або покарання. На основі такого філософського мислення в піснях неодноразово підкреслювалося, що в життєвій реалії тіла покійних є мертвими, але на духовному рівні вони лише сплять, відпочивають, чекають «трубного гласу янгелів», які сповістять у призначений час про Страшний суд: «*V hrobě tmavém spátí budu bez staroszi a prace, / tam já sobě odpočínu, neprobudím se lehce, / až mě vzbudí troubí hlas, tenkrát vstanu z mrtvých zas...*»¹³.

Згадуючи біблейську притчу про створення Богом першої людини з праху земного, творці народної поезії неодноразово акцентують увагу на тому, що людський рід вийшов із землі й таким самим чином у землю піде. Однак підкреслюють, що для тих, хто увірував в Ісуса Хрис-

та, земля не буде кінцевим місцем перебування: ті, які прийняли Сина Божого, отримають не лише вічне життя, але й нове міцне тіло, яке протистоятиме «тисячам ворогів»: «...*Berú se od vás do země neb jsem vyšla take ze země, / zas ze země živá vyjdu, duši tělo mítí budu. / ...nepřátel se nebojím víc, byt jich bylo mnoho tisíc*»¹⁴.

Варто відзначити, що образ землі займає в чеській поховальній ліриці досить вагоме місце. Приміром, у текстах збережені давні анімістичні вірування, згідно з якими, земля — це жива істота. Народні автори вважають її співучасницею ритуального дійства, опоетизовують, звертаються до неї, немов до живої істоти, прохаючи прийняти те, чому вона колись поклала початок; сподіваються, що та, яка дала першій людині тілесну оболонку, надасть також і можливість відпочити в її надрах до судного дня: «*Přijmi země co je tvého dovol odpočínutí, / at' čekám do dne soudného v kterém ž to musí býti*»¹⁵.

«Бог дав — Бог взяв, йому слава!» — так лаконічно формулюється в одній з поховальних пісень думка про всесильність Бога, який наділяє кожну людину особистим відрізком життєвого шляху. Навіть якщо людина і здатна віддалити момент приходу смерті, однак вона не може уникнути її назавжди. Найяскравіше мотив визначеності долі та неможливості управляти смертю виявляється в дитячих поховальних піснях, тексти яких виконують особливу психотерапевтичну функцію, бо не тільки втішають і філософськи виправдовують смерть, але й допомагають полегшити внутрішнє емоційне напруження батьків, які втратили дитину. Народна лірика намагається пояснити раптову смерть дитини мудрістю божественної думки, непідвладної розумінню людини. У текстах наголошується, що не варто шукати причин смерті безгрішної душі, її треба просто прийняти і змиритися з нею: «...*Jak Pan Bůh chce tak musí být, proto jsem od vás já musela sem jít, / bez rozloučení na věčnost že to chtěla mít božská moc...*»¹⁶.

Втрата дитини — це безутішне горе лише на землі, — акцентується в піснях, — небеса в

той час, навпаки, перебувають у радощах, бо приймають до себе чисту, невинну душу. Даремність сліз і жалю батьків з приводу втрати дитини протиставляється яскраво змальованому становищу, у якому перебуває визволена душа: шлях її до раю — легкий, небеса для неї — відчинені; ангели, послані їй назустріч, за невинність та чистоту несуть приготовлений вінець слави: «*Pojd' do raje nevinatko, křtem svatým očisčene, / pojd' o milé ubožatko, nebe máš otevřene, / anděly tě čekají, slavný věnec chystají*»¹⁷.

У деяких текстах слова втіхи на адресу батька й матері, братів та сестер лунають від імені померлої дитини. Батькові найчастіше «цілують руки», дякують за турботу та пестощі, які він дарував у земному житті: «...*Otče, tobě díky vzdávám, políbení v rouci dávám, / za tvé starosti, nevinné radosti*»¹⁸. Матері дякують за те, що виносила дитину під своїм серцем, піклувалася про неї, багато працювала на благо всієї родини: «...*Ty, maticčko rozmilá, pod srdcem svým jsi mně nosila, / přijmi rovně díky me za peče a prace své...*»¹⁹. Для братів та сестер — товаришів нещодавніх ігор — дитина просить окремого покровительства в Бога, сподіваючись, що він потурбується про їхні долі: «...*S vámi těž bratři milýmu a sestramy upřimnými, / já bratr vás se loučím, bohu vás zde poroučím*»²⁰.

Величезним горем для родини завжди вважалася в народі смерть матері. Щоб підкреслити глибину родинного горя, народні автори протиставляли скорботній картині поховання епізоди зі щасливого минулого повноцінної родини, у якій панувала любов, ніжність та вірність: «...*Stalo se že smrt ukrutná z rodiny mně vyrvala, / o jak jest to doba smutná, abych zde zanechala. / Manžela i ditke milé, jenž mně vždy milovali, / neboť v lásce do té chvíle spolu jsme zastavali...*»²¹. Через звертання померлої матері до дітей поезія втішає та виховує: вчить поважливого ставлення до батька, на плечі якого покладається турбота про родину, наставляє дітей слухатися його, любити від щирого серця, не забувати про нього в старості: «...*Ditky*

moje, čtete otce a jeho poslouchejte, / milujte ho vždy od srdce, v starostech mu přispejte, / tak se matce zavděčíte která se s vámi loučí...»²².

Схожими відчуттями наповнені тексти пісень, що відображали зворотну ситуацію: померлий чоловік, голова родини, батько прощається з дорогими йому людьми — дружиною та дітьми. Найголовнішими є слова втіхи й підтримки, сподівання на те, що Бог, який розлучив членів родини, знову з'єднає їх на «тому світі»: «...*Pročes moji drazí, s bohem vám dávám, / přatele, manželku a ditky zde zanechám. / Slze své utřete, tím mě spomůžete, / duši k spasení, k vysvobození pomáhejte...*»²³.

У поховальних піснях поряд з мотивом визначеності долі домінувала думка про швидкоплинність людського буття та тлінність земних цінностей. У текстах наголошувалося, що всі люди є тимчасовими мешканцями матеріального світу і що всі надбання, які людина з величезним бажанням намагається збільшити для себе в ньому — слава, багатство, влада, — не мають жодного значення у світі потойбічному, духовному з його вищими цінностями — любов'ю до ближнього, добротою, терпінням, умінням прощати. На питання: «Що є слава матеріального світу, наскільки вона є постійною і як довго триватиме?» — народна лірика сама дає відповіді, характеризуючи її як силу, красу, пошану, які порівнює з польовими квітами, що вчора розквітли, сьогодні вже вянуть, а завтра засохнуть: «*Spěšně hyně světa slava, vadne jako polní trava, / v krase, síle, hodnoti, není žádné stalosti. / Důkazem je mladík milý, pln si krasi byl a síly, / opustil již tento svět zvald jako polní květ...*»²⁴.

Важливе місце в поховальних піснях чеських жителів Мелітопольщини посідає тема покаяння й відпущення гріхів. Майже в усіх поховальних текстах є рядки, у яких покійний прощається з родичами перед тим, як піти на «той світ», та завдячує їм за забуті образи: «...*Ach co pak, vy moje drazí, co pak tady stojíte, / poslední se loučím s vámi, mrtvého mě již vidíte. / Ublížil jsem já komu, dřív než mě vynesou z domů, / prosím vas pro boha odpust' te vinu...*»²⁵.

Простити померлого й короткою молитвою побажати йому Царства Небесного було християнською нормою. Говорити про покійного погано, згадувати нанесені ним образи в день його поховання, за народною мораллю, вважалося непристойним. Живі усвідомлювали, що не простити покійного — це не мати вибачення в Бога для себе. Померлого характеризували тільки з позитивного боку, однак пам'ятали: якою б гарною людиною не була, вона не могла бути безгрішною, а тому більшою чи меншою мірою має отримати після смерті покарання. Згідно з християнською філософією, тільки молитва могла пом'якшити кару, позитивно вплинути на ситуацію в потойбічному світі. Практично в кожній поховальній чеській пісні відображено сподівання покійних на молитву, на те, що спогади про них не зітруться з пам'яті нащадків: «...*Pak poslední ještě žádám přítomné te, nejdraží, / v naději tu prosbu skladám, přátele nejuvěrnejší, / v prosbách při svatém oběti mívavejte mě v paměti...*»²⁶. Померлі просять для себе миру, спокою, звертаються до живих із проханням не побиватися, бо це викличе подібну реакцію і в мешканців потойбічного світу та порушить ту тишу, у якій вони перебувають: «...*Nelkejte že jsem odešla, ten klid a mír mě přejte, / jen věčnou světloú spomínku, mě stále zachovejte*»²⁷; або: «...*Však netruchlete, moji draží, radej se se mnou radujte, / a jak jste mně věrni byli, tak teď na mě pamatujte*»²⁸.

За християнським світоглядом, не лише живі могли просити за мешканців потойбічного світу, існував і зворотний зв'язок: «Моліть за мене, а я за вас проситиму Бога...», — мовиться в одній з пісень. Взаємна молитва, за народними уявленнями, породжувала нерозривний зв'язок між живими та мертвими, зменшувала, згладжувала кордони між двома світами: «...*Modlete se za mě a já zas za vás, / prosit budu Boha by on každý čas, / od zlého zachranil a v dobrém posilnil, / když vykroučete, k soudu přijdete by vás spasil*»²⁹.

Від того, з якою «спадщиною» душа переходила на «той світ» — праведною чи гріховною, — залежало не тільки її кінцеве місце

перебування, але й можливість зустрітися з близькими та рідними людьми в іншому житті. Час зустрічі в піснях описувався по-різному (коли «забринить трубний глас ангелів», «на Страшному суді», при «воскресінні з мертвих»), але мета зустрічі залишалася єдиною — з'єднатися всім християнам з їхнім Спасителем — Ісусом Христом: «...*Již se s vámi všemi loučím, panu bohu vás poroučím, / uzřite me zas a já vás, když zavzní troubi Boží hlas...*»³⁰; або: «...*Neplačte rodiče nade mnou že jste rozloučení se mnou, / však my ještě shledáme až někdy z mrtvých vstaneme...*»³¹.

Отже, у поховальному церемоніалі чехів Мелітопольщини, незважаючи на тривалий термін їх проживання в іноетнічному середовищі, до сьогодні збереглася значна кількість сталих елементів, що визначають їх етнічну належність до чеської етнокультурної традиції: прикрашання труни релігійною символікою, написи на могилах чеською мовою, поминальні страви тощо. Водночас у результаті міжетнічної інтеграції виникло багато спільних, зокрема з українською звичаєвістю, рис: способи збереження тіла покійного в побутових умовах, поховальна атрибутика, форма поховальної камери, облаштування поховальної території.

Плач із голосінням, примовлянням та співом майже в кожного слов'янського народу є традиційним засобом виявлення скорботи з приводу втрати одного із членів спільноти. У чехів Мелітопольщини суспільно схваленою нормою вираження горя стала пісня, яка розчулювала слухачів, викликала в них сльози, полегшуючи їх психофізичний стан. На жаль, із 70-х років ХХ ст. спостерігалася поступова втрата традиції виконання обрядових пісень під час похорону. Через це до наших днів дійшли не всі музичні мотиви, деякі з них — назавжди втрачені. Співають пісень, що збереглися, лише виконавці, які знають тексти й мелодії до них; водночас широко використовують музичний супровід місцевого духового оркестру, який грає поховальні твори композиторів сучасності та минулого.

¹ *Агаркова Г.* Міфотворні механізми регіональної ідентичності (на прикладі формування культурного образу Донеччини) / *Г. Агаркова* // Схід. – 2007. – № 6. – С. 92–95; *Антонюк З.* Рефлексії ідентичності / *З. Антонюк.* – К., 2007. – 271 с.; *Єрескова Т.* Проблема формування національної ідентичності жителів Донеччини: регіональний вибір / *Т. Єрескова* // Схід – Захід : історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 9/10. – С. 87–90; *Кулик В.* Динаміка етнокультурних ідентифікацій громадян України за роки незалежності [Електронний ресурс] / *В. Кулик.* – Режим доступу : //http: dialogs.org.ua; *Саніна Т.* Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд / *Т. Саніна* // Наукові записки НаУКМА. – Т. 46. Соціологічні науки. – К., 2005. – С. 22–27; *Ткаченко В.* Україна: проблеми національної ідентичності / *В. Ткаченко* // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 19–37.

² *Кожолянюк Г.* Етнонаціональна своєрідність українців-руси́нів Буковини: історія, сучасні аспекти проблеми / *Г. Кожолянюк* // Народна творчість та етнологія. – 2010. – № 3. – С. 78–91; *Мушкетик Л.* Українсько-угорське порубіжжя: мова та етнокультура, питання ідентифікації, міжетнічні зв'язки / *Л. Мушкетик* // Там само. – С. 21–35; *Сополіга М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини / *М. Сополіга* // Там само. – С. 5–20.

³ *Борисенко В.* Нова весільна обрядовість у сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України) / *В. Борисенко.* – К., 1979; *Наулко В.* Хто живе в Україні: чехи / *В. Наулко* // Українознавство : посібник. – К., 1994. – С. 85–86; *Наулко В.* Чехи в Україні / *В. Наулко* // Під одним небом: фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 171–182.

⁴ *Воловник С.* По данным ГПУ... / *С. Воловник* // Мелітопольские ведомости (далі – МВ). – 1994. – 2 июня. – С. 3; *Заславский В.* В одной большой семье / *В. Заславский* // МВ. – 1999. – 22 апреля. –

С. 1; *Киевлянин В.* Школа в Чехограде / *В. Киевлянин* // МВ. – 1992. – 14 ноября. – С. 3; *Мохов В.* Итак, Чехограду 125! / *В. Мохов* // МВ. – 1994. – 2 июня. – С. 3; *Тимофеев В.* Необъявленная война / *В. Тимофеев* // МВ. – 1993. – 5 июня. – С. 8.

⁵ За даними останнього перепису населення 2001 року, у Запорізькому регіоні проживає понад 800 осіб чеської національності. На жаль, нині цю цифру не можна назвати точно через інтенсивні асимілятивні та рееміграційні процеси.

⁶ АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 57, од. зб. 13, с. 25, 38.

⁷ *Курінна М.* Пісенник Поліни Халупник, с. Новгородківка Мелітопольського р-ну Запорізької обл. // Традиційна культура та побут чехів Північного Приазов'я останньої чверті ХІХ ст. – ХХ ст... : дис. ... канд. іст. наук. Додаток. – К., 2009. – С. 162 (копія оригіналу пісенника зберігається в АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 57, од. зб. 8, 47 арк.).

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 168.

¹⁰ Там само. – С. 169.

¹¹ Там само. – С. 163.

¹² Там само. – С. 172.

¹³ Там само. – С. 173.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 163.

¹⁶ Там само. – С. 166.

¹⁷ Там само. – С. 164.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 163.

²¹ Там само. – С. 173.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 172.

²⁴ Там само. – С. 163.

²⁵ Там само. – С. 168.

²⁶ Там само. – С. 169.

²⁷ Там само. – С. 167.

²⁸ Там само. – С. 163.

²⁹ Там само. – С. 172.

³⁰ Там само. – С. 173.

³¹ Там само. – С. 166.